

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики

01008, м.Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел.: 255-24-36, 255-27-41

Голові Житомирської обласної ради

ФЕДОРЕНКУ В.І.

Шановний Володимире Іллічу!

Комітет Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики розглянув звернення Житомирської обласної ради щодо заборони діяльності російської православної церкви, її структурних підрозділів, а також залежних від неї організацій на території України, передане для опрацювання Офісом Президента, у межах своїх повноважень і повідомляє наступне.

Відповідно до статті 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Пропаганда війни – це міжнародний злочин. Кожен, хто залучений у роботу пропаганди, яка заклала інформаційну основу для геноциду Українського народу, має бути ідентифікований та понести справедливе покарання.

Комітет погоджується, що російська православна церква у тісній співпраці з державною владою держави-агресора, відіграла значну роль у формуванні та поширенні ідеології «руського міра». Рпц виявила себе як організація, яка ідеологічно обґрунтовує та підтримує засобами пропаганди злочини російської федерації проти України.

Натомість станом на сьогодні діяльність російської православної церкви на території України не заборонена на законодавчому рівні, а окремі релігійні організації в Україні зберігають канонічне підпорядкування рпц.

Спеціальним законом, який регулює правовідносини, пов'язані із свободою совісті і діяльністю релігійних організацій, є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» (№ 987-ХІІ, 23.04.1991р.). Він не передбачає заборони діяльності релігійної організації. Натомість статтею 16 визначено, що діяльність релігійної організації може бути припинено у зв'язку з її реорганізацією (поділом, злиттям, приєднанням) або ліквідацією. Реорганізація або ліквідація релігійної організації здійснюється відповідно до її власних настанов.

Житомирська обласна рада
Бюро
14/279-
08 02 20 23р

У разі порушення релігійною організацією, що є юридичною особою, положень цього Закону та інших законодавчих актів України її діяльність також може бути припинена за рішенням суду. У судовому порядку діяльність релігійної організації припиняється лише у випадках, встановлених частиною четвертою згаданої статті 16, зокрема:

1) вчинення релігійною організацією дій, недопустимість яких передбачена статтями 3, 5 і 17 цього Закону;

2) поєднання обрядової чи проповідницької діяльності релігійної організації з посяганнями на життя, здоров'я, свободу і гідність особи;

3) систематичного порушення релігійною організацією встановленого законодавством порядку проведення публічних релігійних заходів (богослужінь, обрядів, церемоній, походів тощо);

4) спонукання громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно державних, громадських або релігійних організацій;

5) засудження її уповноважених осіб за вчинення кримінального правопорушення проти основ національної безпеки України, передбаченого статтею 111¹ Кримінального кодексу України.

Комітет 30 травня 2022 року провів слухання у Комітеті на тему: «Про загрози національній безпеці України, пов'язані з діяльністю релігійних організацій, що мають керівні центри на території держави-агресора». На сайті нашого Комітету Ви можете ознайомитися із Рекомендаціями комітетських слухань (*текст* – <https://kompkd.rada.gov.ua/documents/sluhannja/75188.html>).

На виконання Рекомендацій за результатами комітетських слухань, затверджених 15 червня 2022 року, суб'єкти права законодавчої ініціативи зареєстрували у Верховній Раді України низку законодавчих ініціатив, які покликані вирішити питання, порушені у зверненні Житомирської обласної ради.

Комітет опрацював їх у порядку, передбаченому Регламентом Верховної Ради України, і, з урахуванням висновків центральних органів виконавчої влади, наукових установ, громадських організацій та експертів у сфері свободи совісті, на своєму засіданні 9 грудня 2022 року рекомендував Верховній Раді України законопроекти про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій (реєстр. № 8221 від 23.11.2022р.), про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення правового регулювання діяльності релігійних організацій (реєстр. № 8262 від 05.12.2022р.) прийняти за основу з подальшим доопрацюванням у другому читанні.

На виконання Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року «Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних

економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» (№820/2022) у січні 2023 року Кабінет Міністрів України подав на розгляд Верховної Ради України проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій» (реєстр. № 8371), який розроблено з метою унеможливлення діяльності в Україні релігійних організацій, керівний центр (управління) яких знаходиться за межами України в державі, яка здійснює збройну агресію проти України. Опрацювання цього законопроєкту відбуватиметься у порядку, визначеному Регламентом Верховної Ради України.

Також інформую Вас, що 27 грудня 2022 року Конституційний Суд України своїм рішенням № 4-р/2022 (справа № 1-13/2019 (374/19) визнав конституційним Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка за законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (20.12.2018р. № 2662-VIII) (копія рішення додається).

Комітет високо цінує активну громадську позицію представників Житомирської обласної ради, а також висловлює сподівання на подальшу співпрацю у сфері законотворення.

Додаток: копія рішення Конституційного Суду України – на 12 арк.

З повагою

Голова Комітету

Микита ПОТУРАЄВ

ЄАС ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
Підписувач: Потураєв Микита Русланович
Сертифікат: 3FAA9288358LC003040000002A672E00F11CB100
Дійсний до: 30.01.2025 0:00:00

Апарат Верховної Ради України
04-14/12-2023/26422 від 08.02.2023

1109108

ІМЕНЕМ УКРАЇНИ

Р І Ш Е Н Н Я

КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» (справа щодо повної назви релігійних організацій)

Київ
27 грудня 2022 року
№ 4-р/2022

Справа № 1-13/2019(374/19)

Велика палата Конституційного Суду України у складі:

Головатий Сергій Петрович (голова засідання, доповідач),
Городовенко Віктор Валентинович,
Гришук Оксана Вікторівна,
Кичун Віктор Іванович,
Колісник Віктор Павлович,
Кривенко Віктор Васильович,
Лемак Василь Васильович,
Мойсик Володимир Романович,
Первомайський Олег Олексійович,
Петришин Олександр Віталійович (доповідач),
Філюк Петро Годосьович,
Юровська Галина Валентинівна,

розглянула на пленарному засіданні справу за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної

організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» від 20 грудня 2018 року № 2662–VIII (Відомості Верховної Ради України, 2019 р., № 3, ст. 23).

Заслухавши суддів-доповідачів Головатого С.П., Петришина О.В. та дослідивши матеріали справи, Конституційний Суд України

у с т а н о в и в:

1. До Конституційного Суду України звернулися 49 народних депутатів України із клопотанням визнати таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» від 20 грудня 2018 року № 2662–VIII (далі – Закон № 2662–VIII).

1.1. Згідно з розділом I Закону № 2662–VIII статтю 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ від 23 квітня 1991 року № 987–XII (далі – Закон № 987–XII) доповнено частинами сьомою та восьмою такого змісту:

«Релігійна організація (об'єднання), яка безпосередньо або як складова частина іншої релігійної організації (об'єднання) входить до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, зобов'язана у своїй повній назві, зазначеній у її статуті (положенні), відображати належність до релігійної організації (об'єднання) за межами України, до якої вона входить (частиною якої вона є), шляхом

обов'язкового відтворення у своїй назві повної статутної назви такої релігійної організації (об'єднання) з можливим додаванням слів „в Україні“ та/або позначення свого місця в структурі іноземної релігійної організації.

Входження релігійної організації (об'єднання) до релігійної організації (об'єднання), зазначеної в частині сьомій цієї статті, визначається у разі наявності однієї з таких ознак:

1) у статуті (положенні) релігійної організації, що діє в Україні, містяться вказівки на входження до структури релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України;

2) у статуті (положенні) закордонної релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, містяться вказівки на входження до її структури релігійної організації (об'єднання), що діє на території України, а також на право прийняття статутними органами управління зазначеної закордонної релігійної організації (об'єднання) рішень з канонічних і організаційних питань, які є зобов'язуючими для релігійної організації (об'єднання), що діє на території України;

3) статутом (положенням) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, передбачене обов'язкове входження керівників (повноважних представників) релігійної організації (об'єднання), що діє на території України, до статутних органів управління зазначеної закордонної релігійної організації (об'єднання) з правом вирішального голосу».

У розділі II „Перехідні та прикінцеві положення“ Закону № 2662–VIII установлено таке:

«1. Під Законом, яким іноземна держава визнається такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, мається на увазі Закон України „Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України“ (Відомості Верховної Ради України, 2014 р., № 26, ст. 892) та/або інший закон,

яким іноземна держава визнається такою, що вчинила збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України.

2. Протягом одного місяця з дня набрання чинності цим Законом або набрання чинності законом, яким іноземна держава визнається такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України (якщо такий закон набрав чинності пізніше цього Закону), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, проводить релігієзнавчу експертизу зареєстрованих статутів релігійних організацій (об'єднань) для встановлення обставин, передбачених частинами сьомою і восьмою статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ (Відомості Верховної Ради УРСР, 1991 р., № 25, ст. 283).

3. У разі встановлення обставин, передбачених частинами сьомою та восьмою статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ (Відомості Верховної Ради УРСР, 1991 р., № 25, ст. 283), центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, публічно через офіційне видання „Урядовий кур'єр“ та письмово інформує релігійні організації (об'єднання), які підпадають під дію частини сьомої статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“, про необхідність у строк не пізніше трьох місяців внести до свого статуту (положення) передбачені законом зміни та подати їх на реєстрацію у встановленому порядку.

4. У разі якщо протягом чотирьох місяців (для релігійних громад – дев'яти місяців) з дня набрання чинності цим Законом та/або набрання чинності законом, яким іноземна держава визнається такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, релігійна організація (об'єднання) не внесла передбачених законом змін до своєї офіційної назви та не подала відповідні зміни до свого статуту (положення) на реєстрацію, її статут (положення) втрачає чинність у частині, якою визначається повна офіційна назва релігійної організації (об'єднання).

5. Не допускається надання переваг або накладення обмежень у діяльності релігійної організації (об'єднання), що входить до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що

здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, крім обмеження доступу священнослужителів, релігійних проповідників, наставників такої релігійної організації у частини, з'єднання Збройних Сил України та інших військових формувань України у місцях їхньої дислокації або інших обмежень, передбачених законом.

6. Цей закон вступає в силу з моменту його публікації».

Отже, предметом конституційного контролю в цій справі є Закон № 2662–VIII та стаття 12 Закону № 987–XII зі змінами, унесеними Законом № 2662–VIII.

1.2. Автори клопотання в конституційному поданні наголошують, що Закон № 2662–VIII не відповідає приписам статей 6, 8, 19, 35, 36, 37, 84 і 88 Конституції України, а також твердять, що Закон № 2662–VIII „нівелює релігійну свободу та міжконфесійний мир в Україні, порушує конституційні права та свободи громадян, зокрема, право на свободу світогляду і віросповідання, право на свободу об'єднання в організації для здійснення захисту своїх справ і свобод й задоволення інтересів, право безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність та є прямим втручанням держави у церковні справи, що суперечить положенням частин першої, другої, третьої статті 35, частин першої, п'ятої статті 36, частин першої, четвертої статті 37 Конституції України“.

Суб'єкт права на конституційне подання вважає Закон № 2662–VIII таким, що порушує гарантовані Конституцією України право кожного на свободу світогляду і віросповідання, право громадян України на свободу об'єднання в громадські організації, а також установлений Конституцією України порядок заборони діяльності об'єднань громадян.

На думку авторів клопотання, Закон № 2662–VIII не відповідає приписам частини другої статті 6, частини другої статті 8, частини другої статті 19, частин другої, третьої статті 84, частини третьої статті 88 Конституції України, оскільки було порушено конституційну процедуру його розгляду та ухвалення.

2. Розв'язуючи порушені в конституційному поданні питання, Конституційний Суд України виходить із такого.

2.1. Свобода є фундаментальною цінністю для демократичної держави.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (частина друга статті 3 Конституції України).

2.2. Згідно зі статтею 35 Основного Закону України „кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність“ (частина перша); „здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей“ (частина друга).

Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (частина перша статті 36 Конституції України).

За юридичною позицією Конституційного Суду України „право на свободу світогляду і віросповідання разом з іншими фундаментальними правами і свободами є основою створення та функціонування демократичного суспільства. Всебічне утвердження і забезпечення цих прав і свобод – головний обов'язок України як демократичної, правової держави“ (абзац п'ятий підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016).

3. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України (частина перша статті 9 Конституції України).

3.1. Приписами статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року встановлено, що кожен має право на свободу думки, совісті й релігії, це право включає свободу мати або приймати релігію чи вірування на власний вибір і свободу прояву – або одноособово, або спільно, публічно чи приватно – своєї релігії або вірування молитовно, обрядово, на практиці і навчально (пункт 1); свобода прояву своєї релігії або вірування може підлягати лише таким обмеженням, які встановлено приписами права і які є потрібними для захисту громадської безпеки, порядку, здоров'я або моралі, або основоположних прав і свобод інших осіб (пункт 3).

Відповідно до статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно (пункт 1); свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (пункт 2).

Наведені приписи актів міжнародного права дістали відображення у приписах статті 35 Основного Закону України.

3.2. Конституційний Суд України бере до уваги, що розв'язання порушених у конституційному поданні питань вимагає з'ясування мети запровадження обмежень права на свободу світогляду і віросповідання у взаємозв'язку з правом на свободу об'єднання в громадські організації.

3.3. Конституційний Суд України виходить із того, що конституціодавець ухвалив Конституцію України, „усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями“ (абзац сьомий преамбули Конституції України).

Ухвалюючи це Рішення, Конституційний Суд України враховує не лише ймовірні (гіпотетичні) ризики, що могли існувати під час ухвалення Закону № 2662–VIII, а й реальні наслідки та загрози від діяльності релігійних організацій (об'єднань), керівний центр (управління) яких знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину її території, в умовах широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, посягання на її суверенітет, територіальну цілісність та життя людей.

4. Обґрунтовуючи невідповідність приписів розділу I Закону № 2662–VIII приписам статей 35, 36, 37 Конституції України та актам міжнародного права, народні депутати України в конституційному поданні зазначають, що розділ I Закону № 2662–VIII „є прямим втручанням держави у діяльність релігійних організацій і у церковні справи“, „ставить релігійні організації у нерівне становище у порівнянні з іншими релігійними організаціями та об'єднаннями“, зумовлює позасудову „заборону діяльності об'єднань громадян“.

З огляду на наведене Конституційний Суд України вважає за потрібне вказати на таке.

4.1. Закон № 2662–VIII складається з двох розділів. Розділ I Закону № 2662–VIII стосується лише юридичного механізму уточнення повного найменування певної категорії релігійних організацій (об'єднань). Розділ II „Перехідні та прикінцеві положення“ Закону № 2662–VIII конкретизує окремі приписи його розділу I, визначає порядок і наслідки їх реалізації та встановлює обмеження доступу священнослужителів, релігійних проповідників, наставників зазначеної в розділі I Закону № 2662–VIII категорії релігійних організацій (об'єднань) у частини, з'єднання Збройних Сил України та інших військових формувань України та інші обмеження, передбачені законом.

4.2. Конституційний Суд України, досліджуючи порушені в конституційному поданні питання, виходить із того, що гарантоване приписами статті 35 Конституції України право на свободу світогляду і віросповідання – це

індивідуальне право, що є відмінним від інституційних прав релігійних організацій (об'єднань).

Конституція України та міжнародні стандарти у сфері свободи релігії захищають право мати, приймати та полишати релігію (*forum internum*), а також право сповідувати релігію як індивідуально, так і колективно (*forum externum*).

Внутрішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (*forum internum*) є абсолютним правом, що жодним чином не підлягає обмеженню. Водночас держава має право обмежити зовнішній аспект права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) (*forum externum*).

Виходячи зі змісту статті 35 Конституції України держава, гарантуючи зазначене право на свободу світогляду і віросповідання (релігії), зобов'язана створити умови для реалізації цього права, а саме: забезпечити свободу світогляду і віросповідання (релігії) та можливість сповідувати релігію; запобігти посяганням на цю свободу третіми особами; не посягати на цю свободу самотійно.

Крім того, держава має право застосувати заходи, що обмежують право на свободу світогляду і віросповідання (релігії), зокрема, з міркувань громадського порядку (частина друга статті 35 Конституції України), право на свободу об'єднання в громадські організації з міркувань, зокрема, національної безпеки (частина перша статті 36 Конституції України).

Втручання у право на свободу світогляду і віросповідання (релігії) в аспекті його реалізації зазвичай має форму зобов'язань, що їх держава покладає на конкретного суб'єкта, які спрямовані на досягнення мети, визначеної у законі.

4.3. Аналіз приписів Закону № 2662–VIII дає підстави для висновку, що запроваджені зміни не стосуються внутрішнього аспекту права на свободу світогляду і віросповідання (релігії). Обмеження цього права в частині уточнення назви певних релігійних організацій (об'єднань) стосуються виключно його зовнішнього аспекту (*forum externum*).

4.4. Суб'єкт права на конституційне подання твердить, що Конституція України „чітко виключає можливість встановлення якихось особливих вимог

щодо назви та змісту статутів (положень) окремих релігійних організацій (об'єднань)“.

Оцінюючи наведені аргументи, Конституційний Суд України зауважує, що право релігійної організації (об'єднання) мати назву є складником права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) в поєднанні з правом на свободу об'єднання в громадські організації.

Релігійні організації (об'єднання) мають право самостійно вирішувати свої внутрішні справи. Така автономія релігійних організацій (об'єднань) гарантована законодавчою заборонаю державі втручатися в законну діяльність релігійних організацій (частина четверта статті 5 Закону № 987–XII).

Автономія релігійних організацій (об'єднань) означає також і право мати власну назву. Визначення власної назви є посланням релігійної громади *urbi et orbi* – публічним проголошенням суспільству про існування релігійної організації (об'єднання) та про її релігійні вірування. Назва релігійної організації (об'єднання) відображає те, як релігійна громада репрезентує себе перед іншими релігійними суб'єктами, як вона бажає бути сприйнятою людьми і суспільством загалом. Отже, релігійні організації (об'єднання) можуть обрати собі назву, керуючись власними догмами, канонами, принципами тощо. Утім це не означає, що право на власну назву є абсолютним.

Отже, Конституційний Суд України дійшов висновку, що на право релігійної організації (об'єднання) мати власну назву, яке є складником права на свободу світогляду і віросповідання (релігії) в поєднанні з правом на свободу об'єднання в громадські організації, поширюються обмеження, установлені національними та міжнародними нормами відповідно до правомірної (легітимної) мети.

4.5. Згідно з чинним законодавством питання найменувань будь-яких юридичних осіб, громадських об'єднань (організацій) регулюють норми Цивільного кодексу України та інших законів України, а не норми Основного Закону України.

Стаття 90 Цивільного кодексу України визначає, що кожна юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить інформацію про її

організаційно-правову форму та назву, а також про характер її діяльності (частина перша); найменування юридичної особи має бути вказане в її установчих документах і внесене до єдиного державного реєстру (частина третя).

Конституційний Суд України зауважує, що держава визнає право релігійної громади на її підлеглість у канонічних та організаційних питаннях будь-яким релігійним центрам (управлінням), що діють в Україні та за її межами, і вільну зміну цієї підлеглості у спосіб внесення відповідних змін до статуту (положення) релігійної громади (частина третя статті 8 Закону № 987–XII).

Релігійну організацію визнають юридичною особою з дня її державної реєстрації; релігійна організація як юридична особа має права й обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення) (стаття 13 Закону № 987–XII).

Статут (положення) релігійної організації, який відповідно до цивільного законодавства визначає її правоздатність, підлягає реєстрації у порядку, встановленому статтею 14 Закону № 987–XII; статут (положення) релігійної організації не повинен суперечити чинному законодавству (частини перша, п'ята статті 12 Закону № 987–XII).

Відповідно до вимог статті 14 Закону № 987–XII для реєстрації статуту (положення) релігійної громади на підтвердження відомостей, викладених у ньому, додатково подають належним чином засвідчені копії: рішення (витягу) про утворення релігійної громади, її найменування, затвердження статуту, обрання керівних (виконавчих) органів; інших документів, визначених законом.

Згідно зі статтею 16 Закону України „Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань“ від 15 травня 2003 року № 755–IV найменування релігійної організації може містити інформацію про її організаційно-правову форму виключно за бажанням такої юридичної особи (абзац другий частини першої).

Із аналізу зазначених норм випливає, що Закон № 2662–VIII не запроваджує інакшого ставлення до певної релігійної організації (об'єднання), а уточнює загальні вимоги держави до здійснення реєстраційно-облікової діяльності релігійних організацій (об'єднань) у випадку підлеглості такої релігійної

організації (об'єднання) керівним центрам (управлінням), що знаходяться в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину її території.

Конституційний Суд України дійшов висновку, що приписи розділу I Закону № 2662–VIII у частині уточнення назви релігійних організацій (об'єднань) не порушують конституційного права на свободу світогляду і віросповідання (релігії), права на свободу об'єднання в громадські організації, а отже, права на підлеглисть релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості.

4.6. Релігійні організації (об'єднання) є особливим видом юридичних осіб, що діють на підставі своїх статутів (положень), розроблених із урахуванням їхньої належності до тієї чи іншої релігії, догм, канонів, принципів. Релігійні організації (об'єднання) є зовнішньою формою (*forum externum*) здійснення громадянами України свого конституційного права на свободу світогляду і віросповідання (релігії), зокрема, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи, ритуальні обряди, вести релігійну діяльність та взаємодіяти з іншими суб'єктами шляхом створення релігійної організації (об'єднання) (статті 35, 36 Конституції України).

Відповідно до пояснювальної записки до проекту Закону України про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України (реєстр. № 5309) [далі – законопроект (реєстр. № 5309)], ухваленого як Закон № 2662–VIII, його розроблено з метою забезпечення державної безпеки та суверенітету України, а також із метою забезпечення суспільства повною та достовірною інформацією.

Конституційний Суд України зазначає, що відповідно до статті 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року прояв релігії або вірування не має бути рівнозначним пропаганді війни або відстоюванню

національної, расової або релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства [Комітет Організації Об'єднаних Націй із прав людини. Загальний коментар № 22: стаття 18 (Свобода думки, совісті і релігії) (перше речення пункту 7) / *CCPR General Comment № 22: Article 18 (Freedom of Thought, Conscience or Religion)*].

Тобто законодавець, унормовуючи порядок реєстраційно-облікової діяльності релігійних організацій (об'єднань), які підлеглі релігійним центрам (управлінням), які знаходяться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, керуючись приписами частини другої статті 35, частини першої статті 36, частини першої статті 37 Конституції України, мав право застосувати обмеження у вигляді обов'язку таких релігійних організацій (об'єднань) уточнити свою назву в цій частині та відобразити повну назву у своїх установчих документах.

У цьому контексті Європейський суд з прав людини вкотре наголосив: „Сам факт того, що держава вимагає від релігійної організації, що бажає бути зареєстрованою, узяти назву, яка унеможливорює введення в оману вірян та суспільство загалом і завдяки якій є можливим її відрізнити від уже наявних організацій, у принципі, можна вважати виправданим обмеженням її права вільно обирати свою назву“ [рішення у справі *Ільїн та інші проти України / Ilyin and Others v. Ukraine* від 17 листопада 2022 року (заява № 74852/14), § 77].

Обмеження свободи світогляду і віросповідання (релігії) у поєднанні зі свободою об'єднання в громадські організації [у частині обов'язку уточнення назви релігійних організацій (об'єднань)] Конституційний Суд України вважає правомірними, а отже, допустимими.

Конституційний Суд України бере до уваги той факт, що ухвалення цього Рішення відбувається в умовах введеного в Україні воєнного стану, під час боротьби Українського народу проти агресії Російської Федерації, що обумовлює висновок Конституційного Суду України про домірність застосованих заходів.

4.7. Суб'єкт права на конституційне подання заявив, що „держава не може <...> проводити релігієзнавчі експертизи статутів (положень) релігійних організацій (об'єднань)“ і що „проведення релігієзнавчих експертиз зареєстрованих статутів (положень) релігійних організацій (об'єднань) порушує права громадян на свободу об'єднання у такі організації для здійснення та захисту своїх прав і свобод й задоволення інтересів“. Автори клопотання твердять, що здійснення релігієзнавчої експертизи статутів (положень) релігійних організацій (об'єднань) суперечить вимогам частини третьої статті 35, частини першої статті 36 Конституції України.

Конституційний Суд України у цьому зв'язку зазначає, що Конституція України не містить приписів, які прямо або опосередковано забороняли б державі здійснювати релігієзнавчі експертизи статутів (положень) релігійних організацій (об'єднань). Із приписів частин другої, третьої статті 35, частини першої статті 36, частини першої статті 37 Конституції України випливає, що державі належить перевіряти створювання політичних партій, громадських організацій та об'єднань на відповідність вимогам, що їх визначено Конституцією України. Одним із правомірних засобів такої перевірки є експертиза статутів політичних партій, громадських організацій та об'єднань, здійснювана відповідно до закону уповноваженими суб'єктами.

Зі змісту приписів пункту 2 розділу II „Перехідні та прикінцеві положення“ Закону № 2662–VIII випливає, що законодавець, унормувавши порядок реєстраційно-облікової діяльності релігійних організацій (об'єднань), які підлегли релігійним центрам (управлінням), які знаходяться в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України, запровадив обов'язкове проведення релігієзнавчої експертизи зареєстрованих статутів (положень) релігійних організацій (об'єднань) для встановлення обставин, визначених частинами сьомою, восьмою статті 12 Закону № 987–XII.

Стаття 30 Закону № 987–XII установлює, що центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері релігії, забезпечує релігієзнавчу експертизу за участю, зокрема, представників релігійних організацій (об'єднань) (абзац п'ятий).

Установлений пунктом 2 розділу II „Перехідні та прикінцеві положення“ Закону № 2662–VIII порядок здійснення релігієзнавчої експертизи має на меті запобігти будь-яким зловживанням правом на свободу світогляду і віросповідання (релігії), забезпечити достовірне подання релігійними організаціями (об'єднаннями) відомостей про свою повну назву відповідно до вимог розділу I Закону № 2662–VIII. Таку мету Закону № 2662–VIII Конституційний Суд України вважає легітимною.

Проведення відповідно до пункту 2 розділу II „Перехідні та прикінцеві положення“ Закону № 2662–VIII релігієзнавчої експертизи не призводить і об'єктивно не може призвести до порушення ні самої свободи віросповідання, ні похідних від неї прав, що їх гарантує Конституція України.

4.8. Суб'єкт права на конституційне подання твердить, що „держава не може <...> позбавляти чинності статут (положення) релігійної організації (об'єднання), яка не внесла угодні державі зміни, як це передбачено оспорюваним Законом № 2662–VIII“. Таке твердження суб'єкта права на конституційне подання є юридично безпідставним. Як випливає зі змісту приписів пункту 4 розділу II „Перехідні та прикінцеві положення“ Закону № 2662–VIII, у разі невиконання релігійною організацією (об'єднанням) обов'язку щодо впорядкування своєї офіційної назви відповідно до Закону № 2662–VIII весь статут (положення) такої релігійної організації (об'єднання) не втрачає чинності. Унаслідок невиконання зазначеного обов'язку втрачає чинність лише та частина статуту (положення), у якій визначається повна офіційна назва релігійної організації (об'єднання).

У цьому аспекті Конституційний Суд України наголошує, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань (перше речення частини четвертої статті 35 Конституції України).

Зазначене стосується й релігійних організацій (об'єднань), які за змістом частини десятої статті 5 Закону № 987–XII зобов'язані додержуватися вимог чинного законодавства.

Такий підхід законодавця до врегулювання питання юридичної відповідальності релігійної організації (об'єднання) за відмову виконати свій обов'язок та уточнити у своїй повній офіційній назві свою належність до іноземної організації як її структурної частини, на думку Конституційного Суду України, є виправданим.

Отже, припис пункту 4 розділу II „Перехідні та прикінцеві положення“ Закону № 2662–VIII не суперечить Конституції України.

4.9. Суб'єкт права на конституційне подання твердить, що Конституція України „чітко виключає можливість встановлення <...> обмеження щодо доступу священнослужителів“ окремих релігійних організацій (об'єднань) „у частини, з'єднання Збройних Сил України та інших військових формувань України“.

Згідно з пунктом 5 розділу II „Перехідні та прикінцеві положення“ Закону № 2662–VIII запроваджено певне обмеження щодо доступу священнослужителів, релігійних проповідників, наставників релігійної організації (об'єднання), що входить до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину її території, у частини, з'єднання Збройних Сил України та інших військових формувань України у місцях їхньої дислокації.

Конституція України та низка міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України, які стали частиною національного законодавства України, допускають можливість обмежувати права людини за певних обставин та умов. До таких обставин належать акти збройної агресії, які ставлять під загрозу не лише територіальну цілісність держави, що зазнала збройного нападу, її політичну незалежність, державний суверенітет, а й існування самої держави, що є об'єктом агресії, як такої.

Сучасне міжнародне право кваліфікує збройну агресію як тяжкий міжнародний злочин. Відповідно до статті 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй держава, що зазнала збройного нападу, має право на самозахист.

Захищаючи себе, вона може вдаватися до застосування щодо держави-агресора збройної сили та обмежувальних заходів, що поширюються як на її громадян, так і на іноземців, з метою підвищення обороноздатності та забезпечення боєздатності своїх збройних сил. Такими заходами слід вважати, зокрема, обмеження доступу священнослужителів, релігійних проповідників, наставників релігійної організації (об'єднання), яка входить до структури іноземної релігійної організації (об'єднання) і підлегла її керівному центрові, у частини, з'єднання Збройних Сил України та інших військових формувань України. Вільний доступ таких священнослужителів до частин збройних сил держави, що зазнала агресії, створює істотні ризики, серед яких негативний психологічний вплив на військовослужбовців і поширення серед них дезінформації, одержання інформації про моральний стан особового складу підрозділів збройних сил, витік даних щодо кількісного складу окремих підрозділів збройних сил, місця їх розташування, оснащення зброєю та військовою технікою тощо.

З огляду на наведене Конституційний Суд України дійшов висновку, що обмеження, установлене пунктом 5 розділу II „Перехідні та прикінцеві положення“ Закону № 2662–VIII, є правомірним (легітимним) за своєю метою та об'єктивно виправданим, оскільки сприяє забезпеченню обороноздатності держави й боєздатності підрозділів Збройних Сил України в умовах збройної агресії, відповідає критеріям обмежень, дозволених у демократичному суспільстві, а отже, є таким, що не суперечить Конституції України.

5. Суб'єкт права на конституційне подання, керуючись частиною першою статті 152 Конституції України, твердить, що Закон № 2662–VIII ухвалено з порушенням установлені Конституцією України процедури його розгляду й ухвалення. Автори клопотання також посилаються, зокрема, на приписи частини другої статті 6, частини другої статті 19, частин другої та третьої статті 84 Конституції України та зазначають, що остаточне голосування щодо законопроекту (реєстр. № 5309) на пленарному засіданні Верховної Ради України „відбулося народними депутатами України не особисто, а з використанням карток для голосування відсутніх на ранковому пленарному

засіданні народних депутатів України присутніми народними депутатами України“.

5.1. Перевіряючи Закон № 2662–VIII на предмет додержання установлені Конституцією України процедури розгляду та ухвалення закону, Конституційний Суд України, спираючись на свої юридичні позиції, зазначає, що неконституційним у контексті припису частини першої статті 152 Конституції України може бути визнаний той нормативний акт, стосовно якого було порушено процесуальні (процедурні) вимоги, що їх встановлено безпосередньо Конституцією України, а не іншими актами права (абзац другий пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 12 липня 2000 року № 9-рп/2000; абзац другий пункту 5 мотивувальної частини Рішення від 16 липня 2019 року № 10-р/2019; абзац п'ятий пункту 2 мотивувальної частини Ухвали від 25 січня 2001 року № 1-уп/2001; абзац перший пункту 3 мотивувальної частини Ухвали від 14 липня 2011 року № 35-у/2011; абзац третій пункту 2 мотивувальної частини Ухвали від 27 грудня 2011 року № 65-у/2011; абзац перший підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини Ухвали від 17 вересня 2015 року № 41-у/2015; підпункт 2.1.2 підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Ухвали від 6 липня 2017 року № 12-у/2017). На цій підставі Конституційний Суд України залишає без розгляду конституційне подання в тій його частині, що обґрунтована з посиланням на приписи Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України „Про Регламент Верховної Ради України“ від 10 лютого 2010 року № 1861–VI зі змінами, зокрема статті 27, частини третьої статті 47, частин третьої, п'ятої, шостої статті 48, частини четвертої статті 102, частини другої статті 114.

5.2. Стосовно того, що Закон № 2662–VIII, на думку авторів клопотання, ухвалено з порушенням конституційної процедури розгляду та ухвалення закону через недодержання законодавцем приписів частини другої статті 6, частини другої статті 19, частин другої, третьої статті 84, частин другої, третьої статті 88 Конституції України, Конституційний Суд України нагадує свою висловлену раніше юридичну позицію, відповідно до якої приписи статті 6,

частини другої статті 19 та частини третьої статті 88 Конституції України „не регламентують процедурних вимог щодо розгляду та ухвалення“ законів, посилення на них „не може вважатися обґрунтуванням твердження щодо порушення конституційної процедури розгляду та ухвалення оспорюваного закону“, оскільки вони „не регулюють конституційної процедури розгляду та ухвалення законів“ (абзаци другий, третій підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Ухвали від 17 вересня 2015 року № 41-у/2015). На цій підставі Конституційний Суд України не вбачає потреби досліджувати питання додержання законодавцем приписів частини другої статті 6, частини другої статті 19, частин другої, третьої статті 88 Конституції України в контексті припису частини першої її статті 152.

5.3. Стосовно порушення встановленого приписом частини третьої статті 84 Конституції України імперативу особистого голосування народним депутатом України на засіданнях парламенту Конституційний Суд України підтверджує свою юридичну позицію, що особисте голосування народного депутата України означає його безпосередню участь у голосуванні на підставі того, що право голосу належить єдино цьому народному депутатові України, а розпоряджатися цим правом так, що втрачається його виключний (стосовно єдино цього народного депутата України) характер і нівелюється сама природа представницького мандата, заборонено (абзац четвертий пункту 14 мотивувальної частини Рішення від 14 липня 2021 року № 1-р/2021).

Конституційний Суд України бере до уваги дані, що їх автори клопотання наводять у конституційному поданні та в доданих до нього матеріалах, з яких випливає, що за результатами письмової реєстрації народних депутатів України на ранковому засіданні дев'ятої сесії Верховної Ради України восьмого скликання 20 грудня 2018 року зареєстровано 331 народного депутата України; за результатами реєстрації народних депутатів України за допомогою електронної системи „Рада“ зареєстровано 342 народних депутати України; за ухвалення законопроекту (реєстр. № 5309) проголосували 240 народних депутатів України, 25 народних депутатів України з яких не були зареєстровані на ранковому засіданні; два народних депутати України були відсутні у зв'язку

з тимчасовою непрацездатністю. Конституційний Суд України нагадує, що він уже розглядав питання юридичних наслідків порушення конституційної вимоги щодо особистого голосування народним депутатом України та обґрунтував висновок про неконституційність відповідного оспорюваного нормативного акта (зокрема, закону) тим, що порушення припису частини третьої статті 84 Конституції України є рівносильним порушенню припису частини першої статті 152 Конституції України в аспекті конституційної процедури ухвалення нормативного акта за істотності впливу порушення на остаточний результат його ухвалення (абзац одинадцятий пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018; абзац другий пункту 14 мотивувальної частини Рішення від 26 квітня 2018 року № 4-р/2018; абзац четвертий пункту 14 мотивувальної частини Рішення від 14 липня 2021 року № 1-р/2021). Відповідно до означеної юридичної позиції Конституційного Суду України будь-яке комбінування наведених у конституційному поданні кількісних даних стосовно реєстрації та голосування народних депутатів України на пленарному засіданні Верховної Ради України під час ухвалення Закону № 2662–VIII вказує на те, що факти порушення вимоги щодо їх особистого голосування, що її встановлено приписом частини третьої статті 84 Конституції України, попри саму наявність таких фактів, не мали істотного впливу на досягнення остаточного результату – ухвалення нормативного акта відповідно до припису статті 91 Конституції України. Тому Конституційний Суд України не вбачає порушення приписів частин другої, третьої статті 84 Конституції України під час ухвалення Закону № 2662–VIII.

5.4. Посилаючись на припис частини першої статті 8 Конституції України та, зокрема, на Рішення Конституційного Суду України від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010, автори клопотання пов'язують питання дотримання/недотримання процедури ухвалення Закону № 2662–VIII із принципом юридичної визначеності, який, на їхню думку, „вимагає, щоб норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишалися передбачуваними“, а також стверджують, що „порушення законодавчої процедури стосується зокрема положення про

передбачуваність ситуації, оскільки прийняття закону мало б не відбутись або закон мав би бути в іншій редакції якби законодавча процедура була дотримана“. У цьому контексті Конституційний Суд України зауважує, що вимога юридичної визначеності як складовий елемент „верховенства права“ стосується якості актів права та їх приписів, а не „передбачуваності ситуацій та правовідносин“. У спеціальному Дослідженні Європейської Комісії „За демократію через право“ (Венеційська Комісія) „Мірило правовладдя“ зазначено, що вимога юридичної визначеності як складовий елемент правовладдя в аспекті передбачності актів права означає, що їх приписи „мають бути передбачними за своїми наслідками: їх має бути сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, аби суб’єкти права мали змогу впорядкувати свою поведінку згідно з ними“ (CDL-AD(2016)007, пункт II.B.3.58). Такі вимоги щодо якості актів права та їх приписів висунуто з метою забезпечення, зокрема, їх однозначності. Юридичної визначеності будь-якого нормативного акта (або його окремого припису) неможливо досягти, якщо текст акта (його припису) є двозначним (багатозначним).

Дослідивши порушене в конституційному поданні питання в цьому аспекті, Конституційний Суд України стверджує, що приписи Закону № 2662–VIII є чіткими й однозначними, вони є передбачними за своїми наслідками, їх сформульовано з достатньою чіткістю та зрозумілістю, а саме так, що в релігійних організацій (об’єднань) немає перешкод, щоб відповідно до них упорядкувати свою поведінку. Отже, підстав для визнання Закону № 2662–VIII таким, що суперечить статті 8 Конституції України, немає.

Здійснюючи конституційний контроль за дотриманням конституційної процедури розгляду, ухвалення або набрання чинності законами України відповідно до частини першої статті 152 Основного Закону України, Конституційний Суд України перевіряє не тільки дотримання формальних процедур, установлених у Конституції України (перше речення абзацу шостого підпункту 5.2 пункту 5 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 1 листопада 2022 року № 2-р/2022).

Конституційний Суд України ураховує свою юридичну позицію, згідно з якою обмеження основоположних прав людини і громадянина та втілення цих

обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування юридичних норм, що встановлюють обмеження; тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки (абзац третій підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини Рішення від 29 червня 2010 року № 17-рп/2010).

Конституційний Суд України дійшов висновку, що Закон № 2662–VIII у цілому має легітимне юридичне підґрунтя, оскільки його ухвалено в конституційний спосіб, він визначає правомірну мету, є потрібним для демократичного суспільства та відповідає нагальній суспільній потребі в Україні.

Ураховуючи викладене та керуючись статтями 147, 150, 151², 153 Конституції України, на підставі статей 7, 32, 35, 65, 66, 74, 84, 88, 89, 92, 94 Закону України „Про Конституційний Суд України“

Конституційний Суд України

у х в а л и в:

1. Визнати такими, що відповідають Конституції України (є конституційними):

– Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України“» від 20 грудня 2018 року № 2662–VIII;

– статтю 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“ від 23 квітня 1991 року № 987–XII зі змінами, унесеними Законом України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України „Про свободу совісті та релігійні

організації“ щодо назви релігійних організацій (об’єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об’єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України» від 20 грудня 2018 року № 2662–VIII.

2. Рішення Конституційного Суду України є обов’язковим, остаточним та таким, що не може бути оскаржено.

Рішення Конституційного Суду України підлягає опублікуванню у „Віснику Конституційного Суду України“.

Апарат Верховної Ради України
04-14/12-2023/26422 від 08.02.2023
1109198

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

САС ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ
Підписувач: Потураєв Микита Русланович
Сертифікат: 3F4A9288358E003040000002A672E0011C3B100
Дійсний до: 30.01.2025 0:00:00

